

Історико-політичні проблеми сучасного світу:
Збірник наукових статей. – Чернівці:
Чернівецький національний університет,
2022. – Т. 45. – С. 247-254
DOI: 10.31861/mhpi2022.45.247-254

Modern Historical and Political Issues:
Journal in Historical & Political Sciences. – Chernivtsi:
Chernivtsi National University,
2022. – Volume. 45. – pp. 247-254
DOI: 10.31861/mhpi2022.45.247-254

УДК 316.422+342; 340.12(045)

© Михайло Юрій¹

Цивілізаційні зміни на пострадянському просторі і декомунізація суспільства

У статті дається визначення цивілізації як людської спільноти, яка впродовж певного періоду часу (процес зародження, розвиток, загибель чи перетворення цивілізації) має стійкі особливі риси в соціально-політичній організації, економіці та культурі (науці, технологіях, мистецтві тощо) спільні духовні цінності та ідеали, ментальність (світогляд). Порушується питання регіональності цивілізації, до якої належить Україна, а також її лімітрофності, тобто проміжності між західноєвропейською та євразійською цивілізаціями. Підкреслюється, що цивілізаційний поступ України в Європу посилюється декомунізацією суспільного і політичного життя нашого суспільства.

Декомунізація – одна з небагатьох реформ, яку вдалося реалізувати після Революції Гідності. З прийняттям декомунізаційних законів політика зміни історичного нарративу та формування культурної пам'яті набула офіційного та цілеспрямованого характеру. Цей процес має об'єктивне підґрунтя, його каталогізатором стали події Євромайдану, але навіть більшою мірою – російська війна проти України. Водночас не можна не вказати про вплив минулого на способи мислення та соціальну структуру, тобто історичну пам'ять.

Ключові слова: цивілізація, рефлексія, лімітроф, декомунізація, пам'ять.

Civilizational Changes in the Post-Soviet Space and the Decommunization of Society

The article defines civilization as a human community, which for a certain period of time (the process of origin, development, death or transformation of civilization) has stable special features in socio-political organization, economy and culture (science, technology, art, etc.) common spiritual values and ideals, mentality (worldview). The question of the regionality of the civilization to which Ukraine belongs, as well as its limitrophy, i.e. the intermediate between Western European and Eurasian civilizations, is raised. It is emphasized that Ukraine's civilizational progress in Europe is intensified by the decommunization of the social and political life of our society.

Decommunization is one of the few reforms that has been implemented since the Revolution of Dignity. With the adoption of decommunization laws, the policy of changing the historical narrative and the formation of cultural memory became official and purposeful. This process has an objective basis, its cataloging was the events of Euromaidan, but even more so - the Russian war against Ukraine. At the same time, it is impossible not to mention the influence of the past on ways of thinking and social structure, i.e. historical memory.

The article notes that the process of creating new memorable meanings in a transitional society is a necessary condition for overcoming the dualism of the historical memory of Ukrainians. In this sense, the state policy of memory should be focused on the destruction of totalitarian attitudes and stereotypes, the formation of a unifying system of values.

Keywords: civilization, reflection, limitroph, decommunization, memory.

¹ Доктор історичних наук, професор кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, Україна. E-mail: mjuriy614@ukr.net; <https://orcid.org/0000-0003-0965-6236>.

Постановка наукової проблеми. Пошук специфіки народу і суспільства має здійснюватися на тому рівні, де в історії виникає істотна в межах світового історичного прогресу різниця між країнами і народами, між масштабними періодами самої історії. Для цього потрібно у світовій історії виявити максимально узагальнені, значущі якісні зрушення, необхідно зробити крок у конкретизації абстрактного розуміння світової історії, тобто перейти на рівень цивілізацій, до змін, що досягають цивілізаційного масштабу. Цей підхід вимагає особливої типології цивілізацій, а отже, виявлення максимально узагальнених фаз, елементів, сторін світового історичного процесу.

Під цивілізацією трактується головна, максимально узагальнена типологічна одиниця класифікації країн і народів, яка фіксує найбільш істотні їх відмінності між собою й одночасно об'єднує їх на основні уявлення про єдність людської історії. Рух української цивілізації в європейському напрямку спонукає її до декомунізації тоталітарного минулого, неоднозначно пов'язаного з історичною пам'яттю.

Аналіз останніх досліджень. Цивілізаційні зміни на пострадянському просторі і декомунізація суспільства досліджуються в працях М. Поповича, С. Кульчицького, В. Даниленка, Я. Козьмука, С. Кримського, А. Яремака, Я. Калакури, Л. Михальчека, В. Андрущенко, Г. Губерського. Названі автори характеризують цю проблему з філософської, соціальної, гуманістичної точок зору, що дає можливість побачити місце і значення української цивілізації в реалізації декомунізації суспільства.

Мета статті полягає в характеристиці цивілізаційних змін на пострадянському просторі і декомунізації суспільства.

Виклад основного матеріалу. Цивілізації розглядаються як особливі прояви все-світньо-історичного процесу, єдиного й одночасно розчленованого людства, історії, що породжує різницю в якості своїх етапів і форм. Без такої конкретизації історії саме уявлення про неї, про її єдність втрачає реальний зміст процесу, який накопичує історичну різноманітність, саму можливість формування специфіки країн і народів.

Україна належить до регіональної цивілізації, характерними рисами якої є рефлексії про героїчно-знеславлене минуле (постімперський комплекс), почуття другорядності (синдром «молодшого брата» Росії); стійка толерантна компонента традиційної свідомості; особливе амбівалентне ставлення до Сходу і Заходу; небажання з наукових позицій подивитись на геополітичне і гео економічне становище України, а мрійливо-хімірні міркування про її унікальність.

Історично склалося, що доля України визначалась останні декілька століть нашими сусідами, особливо Росією, Австро-Угорщиною, Польщею, Оманською імперією. Потім «російський фактор» став домінуючим. Тому історичний розвиток в Україні здійснювався начебто в тому ж напрямі, як і скрізь в Європі, в межах регіональних і культурних відмінностей. І одночасно Україна була в зоні великоросійського впливу гасел: «Москва – третій Рим», «Росія має особливу долю і місію», «шлях Росії – інший, ніж європейський, він – євразійський».

Цивілізаційна цілісність України на сучасному етапі теж поки що не беззаперечна, оскільки існує протест частини населення проти «українізації» (якої фактично немає), а збереження соціокультурного різноманіття як духовного багатства країни не завжди оцінюється як сильний бік українського державотворення. Водночас цивілізаційна цілісність України можлива через суперетнічний (політична нація), суперкультурний цивілізаційний характер державних інститутів громадянського суспільства, форм національної свідомості і самосвідомості. Питання стоїть жорсткіше. Чи зможуть органи влади і національні громади країни знайти нові підходи до міжкультурного спілкування у межах однієї держави.

Україна частково перебуває в лімітрофному стані (проміжному) між західноєвропейською і євразійською цивілізаціями. Але в цьому є і позитивний момент – вона мо-

же при своєму самовизначенні як локальна цивілізація збагачувати себе за рахунок за-
позичення від обох цивілізацій. Амбівалентність багатьох характеристик суспільного
життя України дозволяє більш «м'яко» входити в сучасні глобальні процеси, позитивно
впливати на сусідів².

У взаємовідносинах людей ще багато щиросердності, відкритості, категоричності і
ворожості, які на Заході приховуються за бронєю «цивілізованості», а в Україні є нор-
мою спілкування. Надмірна емоційність, анархічність думок і дій часто-густо шкодять
в суспільстві, а відтак додають певної специфічності українській цивілізованості.

Необхідно також мати на увазі, що українська локальна цивілізація має багато рис
порубіжної цивілізації. До таких цивілізацій відносять ті, які відзначаються перепле-
танням характеристик базової (національної) культури і двох великих типів регіональ-
них цивілізацій. З часом локальна цивілізація втрачає риси порубіжності, розчиняючись
в одній великій регіональній цивілізації. У Європі до країн порубіжної цивілізації мож-
на зарахувати пострадянські країни, більшість країн Балкано-Дунайського регіону,
навіть Іспанію та Португалію. Країни-цивілізації порубіжного типу відрізняються від
інших більш специфічним способом розв'язання докорінних проблем способу життя,
більш різноманітною (синтетичною) культурою. З одного боку, це позитив. А з іншого
– в деякі моменти порубіжність стає негативом: можуть ускладнюватися механізми
співіснування культур, релігій, мов тощо. Домінування різноманітності може виступати
дестабілізуючою силою цілісності суспільства.

Усі порубіжні цивілізації (великі і малі) характеризуються незавершеністю свого
історичного буття. Сучасна українська цивілізація перебуває в процесі становлення,
основні її риси ще не до кінця визначилися, в ній ще живуть залишки субцивілізацій, до
яких входили різні частини України, – російської, австро-угорської, польської, осман-
ської.

Сьогодні доводиться констатувати, що майже за тридцять років незалежності
Україна не впоралася із стратегічним завданням європейської, регіональної та суб-
регіональної інтеграції: успіхи на цих напрямках мали в основному інституційно-
процедурний характер (Рамкова угода про партнерство і співробітництво з ЄС, член-
ство в Раді Європи, Центральноевропейській ініціативі, ОЧЕС, СОТ тощо) і практично
не позначилися на конкурентних позиціях національної економіки. Більше того, перма-
нентне геополітичне «розпуття», на якому перебувала Україна через відсутність націо-
нально-державного консенсусу та відповідної послідовної ідеології інтеграції до євро-
пейської та світової спільнот, призвело до наростаючого відставання не лише від пере-
дових і найбільш динамічних держав світу, а й від орієнтованих на європейські цінності
держав-сусідів³.

Лімітрофність вигідна частині української політичної еліти: вона обмежує
відповідальність за вироблення повнокровної національно-державної ідеології, об-
межуючи завдання національно-державної ідентичності простою, висунутою ще
Л.Кучмою дихотомією «Україна – не Росія»⁴.

В Україні домінує сприйняття Росії «значущого Іншого», забезпечення відмінності
від якого лежить в основі міжнародної суб'єктності та зовнішньополітичної ідентич-
ності України. З огляду на це будь-який інший зовнішньополітичний вектор сприй-
мається в Україні в першу чергу як можливість урівноваження впливу з боку Росії, а

² Михальченко, Н. (2001). *Украинское общество: трансформация, модернизация или лимитроф Европы?* Інститут соціології НАНУ, Київ, с. 341-431.

³ Піляев, І. (2012). Україна-2012: проблема цивілізаційного та геополітичного вибору. *Науковий вісник Дипломатичної академії України*, Вип. 18, ДАУ при МЗС України, Київ, с. 168-169.

⁴ Кучма, Л. (2003). *Україна – не Росія*. Время, Москва, 560 с.

вже потім наповнюється конкретним змістом двостороннього співробітництва⁵. За цією логікою, незважаючи на глобальні ознаки хантінгтонського «зіткнення цивілізацій», зокрема краху політики мультикультуралізму в Європі, Москва «була й досі є нашим найголовнішим викликом у всьому: історії, культурі, політиці, моралі»⁶. Характерно, що Європа подібним чином усвідомлювала себе через сприйняття Сходу (у тому числі «Східної Європи») як «Іншого» ще в епоху Просвітництва⁷.

Разом з тим, треба пам'ятати, що в цивілізаційному вимірі Україна – це територія, країна (як єдність народу, природи і культури), а також суверенна, незалежна держава у Східній Європі, титульним народом і основним населенням якої є українці. Україну потрібно розглядати як етнонаціональну, соціокультурну, геоеконімічну та геополітичну реальність, основними складовими якої є українська природа, українська культура й український соціум⁸.

За своїми основними соціопараметрами Україна розвивається як плюралистичне, європейськи орієнтоване суспільство, переважна частина її населення ідентифікує своє походження від Київської, Галицько-Волинської і Литовської Русі – європейських держав з міцними традиціями самоврядування, поваги прав і гідності особистості, приватної власності, багатокультурним та багатоконфесійним середовищем проживання. Ординська традиція управління ніколи не була для України органічною. У цьому плані Русь-Україна Запорозької Січі, Гетьманщини, Києво-Могилянської академії, Кирило-Мефодіївського братства традиційно виступала лібертаріанською альтернативою євразійсько-ординській, авторитарно-деспотичній формі державного багатонаціонального об'єднання навколо Московської Русі. У пострадянську епоху ці принципові відмінності знову стали очевидними.

Концепція Русі-України відтворює багатовіковий національний код Українського народу, повертає органічний зв'язок, наступництво епох, робить наш народ не лише політичною, а й справді історичною нацією. Ідея, культура, ідеали та цінності європейської Русі-України здатні створити по суті потужну Soft Power на просторі Східної Європи, спроможну масово завойовувати серця і думки патріотів як усередині України, так і створити мільйони ідейних друзів і симпатиків нашої держави як у Європі, так і на всьому пострадянському просторі⁹.

Цивілізаційний поступ України в Європу посилюється також декомунізацією суспільного і політичного життя нашого суспільства.

Декомунізація – одна з небагатьох реформ, яку вдалося реалізувати після Револуції гідності. Те, що в Україні на центральних площах донедавна стояли пам'ятники В. Леніну, а населені пункти та вулиці носили прізвиська радянських діячів, які доклалися до знищення мільйонів українців, не просто абсурд, а злочинна недбалість усіх попередніх керівників держави. По суті, декомунізація розпочалася стихійно саме під час Євромайдану, коли протестувальники 8 грудня 2013 року скинули «головного» Леніна, що стояв у центрі Києва. Після цього стихійний ленінопад пройшовся всією Україною. Як наслідок вже неминучих процесів, Верховна Рада України 9 квітня 2015 року ухвалила пакет законів про декомунізацію країни. Втілювати їх у життя взявся Інститут національної пам'яті, який очолює відомий історик Володимир В'ятрович.

⁵ Огризко, В. (2012). Нова Росія, стара Маломосковія... *День*, № 43, 13 берез., режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/224984#> (accessed 10.03.2022).

⁶ Вульф, Л. (2003). *Изобретая Восточную Европу: Карта цивилизации в сознании эпохи Просвещения*. Новое литературное обозрение, Москва, 560 с.

⁷ Піляєв, І. (2012). Україна-2012: проблема цивілізаційного та геополітичного вибору. *Науковий вісник Дипломатичної академії України*, Вип. 18, ДАУ при МЗС України, Київ, с. 169-170.

⁸ Кононенко, П., Кононенко, Т. (2015). *Україна в нас одна*, Кн. 3. Джура, Тернопіль, 664 с.

⁹ Піляєв, І. (2012). Україна-2012: проблема цивілізаційного та геополітичного вибору. С. 171-172.

Після прийняття декомунізаційних законів політика зміни історичного нарративу та формування культурної пам'яті набула офіційного та цілеспрямованого характеру. Цей процес має об'єктивне підґрунтя, його каталізатором стали події Євромайдану, але навіть більшою мірою – російська війна проти України, адже «прийняття декомунізаційних законів породжене війною – не тільки збройною, а й пропагандистською»¹⁰.

Особливістю та водночас складністю процесів трансформації у сфері історичного знання та колективної пам'яті є те, що вони відбуваються в умовах військово-політичного та ідейного конфлікту, будучи по суті частиною інформаційної війни, в якій Україна протистоїть політичним проектам Росії. Оскільки ці проекти мають на меті повернення України в сферу політичного та ідейного впливу Росії й являють собою гібридні форми російської імперської та радянської політичних моделей під дахом релігійної концепції «руського міра», декомунізація в Україні стає важливою частиною цього протистояння. По суті, вона має на меті остаточний розрив ідейного зв'язку з радянським минулим, у т.ч. у його символічних формах – у топоніміці та місцях пам'яті, та вихід з-під його впливу. Вивільнення України із пострадянського простору та вироблення власного бачення минулого є, таким чином, як важливим елементом ментальної картографії, так і формою інформаційної та ідеологічної війни. Це подвійне завдання надає названим процесам особливого значення й дозволяє говорити про декомунізацію як водночас про форму деколонізації історичної – а відтак і політичної – свідомості українців. Зовнішні військово-політичні умови, на тлі яких відбувається декомунізація, надають цьому процесу певних особливостей і водночас викликають певні труднощі, наслідком яких є у т.ч. критика названих процесів. Однією з головних особливостей декомунізації є відносно короткі терміни, під час яких вона здійснюється, принаймні у її «зовнішніх» формах – тож необхідно враховувати різницю між зміною назви та мислення.

Нині офіційна політика декомунізації спрямована на вироблення національного історичного нарративу шляхом насамперед відмови від негативної спадщини радянського минулого: спогадів про злочини цього режиму в топоніміці та інших місцях пам'яті, насамперед – у пам'ятниках. Водночас має місце творення нової консолідованої картини минулого, яка б включала власний пантеон національних героїв. В основі національної політики пам'яті лежить процес українського державотворення та боротьби за незалежність, а серед кроків, зроблених у цьому напрямку – намагання поєднати різні явища, які донедавна виглядали конфронтаційними¹¹.

Йдеться про механізми впливу минулого на способи мислення та соціальні структури, тобто про історичну пам'ять. Історична пам'ять – сукупність донаукових, наукових, квазінаукових і ненаукових знань та масових уявлень соціуму про спільне минуле. Ключовою функцією історичної пам'яті є передача досвіду та знань про минуле, як основи самоідентифікації.

Трагедії, які переніс український народ у минулому столітті під час перебування України в складі кривавої «тюрми народів» СРСР, спричинили появу негативних явищ у структурі історичної пам'яті: історичної травми, історичної амнезії, квазіісторичної пам'яті, фобій, історичних міфологем, відчуття історичної кривди та безвиході і, як наслідок – історичної шизофренії, що виявляється в існуванні суперечливих моделей

¹⁰ Скороход, О. (2016). «Не варто робити з Бандери головного національного героя в українській історії», - історик Олександр Зайцев, режим доступу: http://censor.net.ua/resonance/392340/ne_varto_robiti_zbanderi_golovного_natsonalnogo_geroуa_v_ukranksyi_stor_storik_oleksandr_zayitsev (accessed 10.03.2022).

¹¹ Кобченко, К. (2016). Декомунізація в Україні: постколоніальний контекст. *Українознавчий альманах*, Вип. 19, с. 66-67.

історичної пам'яті. Як зазначає дослідник Ю. Римаренко, – підміна пам'яті – це чи не найбільший злочин тоталітарного режиму¹².

Аналіз тоталітарного суспільства дає підставу стверджувати, що важлива частина пам'яттєвих смислів, які сприяють формуванню нації і національної держави, витісняється у сферу забороненого, тобто у сферу замовчування і перекручування історичних фактів. Як наслідок, кожне залежне суспільство, і українське зокрема, зіштовхнулось із негативним явищем колективної травми, яка, на думку Л. Нагорної «залишає на колії історії сліди незбагненого. На історичній колії часового порядку вона викарбовує розломи й розриви»¹³.

Вплив історичних травм згубно відобразився на історичній свідомості українців, що спричинило абвівалентність історичної пам'яті та появу декількох моделей ідентичності. Зокрема, В. Артюх виокремлює три типи історичної пам'яті в сучасній Україні: українську, російську та радянську¹⁴. Варто зазначити, що між цими моделями пам'яті існують нездоланні розбіжності, проте, російська і радянська моделі є близькими за своїми сутнісними рисами. Формування української моделі пам'яті ускладнюється розмитістю національної ідентичності та руйнуванням досвіду передачі пам'яті поколінь як на колективному, так і на індивідуальному рівні.

Процес творення нових пам'яттєвих смислів в умовах перехідного суспільства є необхідною умовою подолання дуалізму історичної пам'яті українців. У цьому сенсі державна політика пам'яті має бути зорієнтована на руйнацію тоталітарних установок та стереотипів, формування об'єднавчої системи цінностей. За визначенням А. Киридон, посттоталітарна пам'ять базується на актуалізації «репресованої пам'яті», «пригадування» забутих імен, подій і дат, «реабілітація пам'яті»¹⁵. Цілеспрямована державна політика пам'яті здатна сприяти реінтерпретації історичних подій і їх репрезентації у нових культурних формах: монументах, меморіалах, ландшафтах, музеях, архівах, кіно, різних жанрах усних історій та біографічних конструкціях.

Історична пам'ять у посттоталітарному суспільстві має здійснюватись за допомогою цілеспрямованих дій, послідовних меморативних практик у руслі загальнодержавної політики пам'яті. Їх можуть здійснювати індивідууми й соціальні групи, виходячи з їхньої соціальної ролі і статусу. Проте головними суб'єктами політики пам'яті є державні інституції, політичні партії та громадські організації.

Українці потребують становлення нової системи символів, які сприятимуть, по-перше, витісненню тоталітарних засобів впливу на колективну свідомість, а по-друге, національному примиренню. Одним із таких символів став мак, який було обрано для вшанування пам'яті українців, котрі загинули під час Другої світової війни. Червоний мак – це традиційний для України символ скорботи, що оспівується в народних думах як образ пролітої козацької крові. Водночас мак – це прийнята в Європі емблема пам'яті жертв Першої та Другої світових війн. Наявність героїчного минулого, яке солідарно визнається й усвідомлюється членами однієї спільноти, є основою її усталеності та ідентичності. На цьому наполягав британський етносолог Е. Сміт, говорячи, що «подолання забуття через нащадків, відновлення колективної гідності через покликання на золоту добу, реалізація братерства через символи, ритуали та церемонії, які прив'язують живих до мертвих і полеглих, спільноти, – ось головні функції національ-

¹² Римаренко, Ю. (1995). *Національний розвій України: проблеми і перспективи*. Юрінком, Київ, 1995, с. 105.

¹³ Нагорна, Л. (2012). *Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії*. ІПіЕНД, Київ, с. 128.

¹⁴ Артюх, В. (2007). Дещо про політику історичної пам'яті, режим доступу: http://www.pravoslavyya.sumy.ua/readarticle.php?article_id=11 (accessed 10.03.2022).

¹⁵ Киридон, А. (2009). Концепт «історична пам'ять»: варіативність дефініювання. *Україна – Європа – Світ: міжнародний збірник наукових праць. Серія «Історія, міжнародні відносини»*, Вип. 3, Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, Тернопіль, с. 112.

ної ідентичності...»¹⁶. Героїчні постаті уособлюють усіх, хто творив, захищав, виборював, прокладав шлях у майбутнє своєму народові. Євромайдан і війна України з Росією кардинально змінили національну свідомість українців і вивели на перший план нових героїв і нові символи, що здатні об'єднати українців. Сьогодні формується національний Пантеон героїв, які визнаються в усіх регіонах нашої держави, що є важливим для становлення етнополітичної нації зі спільною історичною пам'яттю. Такі постаті, як Сергій Нігоян, Михайло Жизневські, Роман Сенік, Юрій Вербицький та інші, які загинули на Майдані, тисячі патріотів, котрі поклали своє життя за незалежність України, стали загальнонаціональними героями, «чий голос», за твердженням А. Міцкевича, «слухати треба»¹⁷.

Таким чином, реформування колективної пам'яті українців в її антропологічному вимірі включає необхідність відповідей на виклики різного характеру, спрямовані на очищення історичного минулого від тоталітарної спадщини. Процес творення нових пам'яттєвих смислів в умовах перехідного суспільства є необхідною умовою подолання дуалізму історичної пам'яті українців і їх примирення. У цьому сенсі державна політика пам'яті має бути зорієнтована на руйнацію тоталітарних установок і стереотипів. результатом цієї діяльності має бути сформована об'єднавча система цінностей як основа україноцентристської моделі історичної пам'яті.

Список джерел

1. Артюх, В. (2007). Дещо про політику історичної пам'яті, режим доступу: http://www.pravoslavyya.sumy.ua/readarticle.php?article_id=11 (accessed 10.03.2022).
2. Вульф, Л. (2003). *Изобретая Восточную Европу: Карта цивилизации в сознании эпохи Просвещения*. Новое литературное обозрение, Москва, 560 с.
3. Гурик, М. (2016). Декомунізація як шлях побудови україноцентричної моделі історичної пам'яті. *Актуальні проблеми філософії та соціології*, Вип. 11, с. 26-29.
4. Киридон, А. (2009). Концепт «історична пам'ять»: варіативність дефініювання. *Україна – Європа – Світ: міжнародний збірник наукових праць. Серія «Історія, міжнародні відносини»*, Вип. 3, Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, Тернопіль.
5. Кобченко, К. (2016). Декомунізація в Україні: постколоніальний контекст. *Українознавчий альманах*, Вип. 19.
6. Кононенко, П., Кононенко, Т. (2015). *Україна в нас одна*, Кн. 3. Джура, Тернопіль, 664 с.
7. Кучма, Л. (2003). *Украина – не Россия*. Время, Москва, 560 с.
8. Михальченко, Н. (2001). *Украинское общество: трансформация, модернизация или лимитроф Европы?* Інститут соціології НАНУ, Київ, 440 с.
9. Нагорна, Л. (2012). *Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії*. ІПІЕНД, Київ, 328 с.
10. Огризко, В. (2012). Нова Росія, стара Маломосковія... *День*, № 43, 13 берез., режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/224984#> (accessed 10.03.2022).
11. Піляєв, І. (2012). Україна-2012: проблема цивілізаційного та геополітичного вибору. *Науковий вісник Дипломатичної академії України*, Вип. 18, ДАУ при МЗС України, Київ.
12. Римаренко, Ю. (1995). *Національний розвій України: проблеми і перспективи*. Юрінком, Київ, 1995, 272 с.
13. Скороход, О. (2016). «Не варто робити з Бандери головного національного героя в українській історії», - історик Олександр Зайцев, режим доступу: http://censor.net.ua/resonance/392340/ne_varto_robiti_zbanderi_golovnoho_natsionalnogo_geroya_v_ukrainskyi_stor_storik_oleksandr_zayitsev (accessed 10.03.2022).
14. Сміт, Е. (1994). *Національна ідентичність*. Основи, Київ, 224 с.

¹⁶ Сміт, Е. (1994). *Національна ідентичність*. Основи, Київ, 224 с.

¹⁷ Гурик, М. (2016). Декомунізація як шлях побудови україноцентричної моделі історичної пам'яті. *Актуальні проблеми філософії та соціології*, Вип. 11, с. 26-29. с. 28.

References

1. Artiukh, V. (2007). *Deshcho pro polityku istorychnoi pamiaty, rezhym dostupu: http://www.pravoslavya.sumy.ua/readarticle.php?article_id=11 (accessed 10.03.2022).*
2. Vulf, L. (2003). *Izobrietaia Vostochnuiu Yevropu: Karta tsivilizatsii v soznanii epokhi Prosvieshchienia. Novoie litieraturnoie obozrieniie, Moskva, 560 s.*
3. Huryk, M. (2016). *Dekomunizatsiia yak shliakh pobudovy ukrainotsentrychnoi modeli istorychnoi pamiaty. Aktualni problemy filosofii ta sotsiologii, Vyp. 11, s. 26-29.*
4. Kyrydon, A. (2009). *Kontsept «istorychna pamiat»: variatyvnist definiuvannia. Ukraina – Yevropa – Svit: mizhnarodnyi zbirnyk naukovykh prats. Seriia «Istoriia, mizhnarodni vidnosyny», Vyp. 3, Vyd-vo TNPU im. V. Hnatiuka, Ternopil.*
5. Kobchenko, K. (2016). *Dekomunizatsiia v Ukraini: postkolonialnyi kontekst. Ukrainoznavchyi almanakh, Vyp. 19.*
6. Kononenko, P., Kononenko, T. (2015). *Ukraina v nas odna, Kn. 3. Dzhura, Ternopil, 664 s.*
7. Kuchma, L. (2003). *Ukraina – nie Rossiia. Vriemia, Moskva, 560 s.*
8. Mikhalchienko, N. (2001). *Ukrainskoie obshchestvo: transformatsiia, modiernizatsiia ili limitrof Yevropy? Instytut sotsiologii NANU, Kyiv, 440 s.*
9. Nahorna, L. (2012). *Istorychna pamiat: teorii, dyskursy, refleksii. IPIEND, Kyiv, 328 s.*
10. Ohryzko, V. (2012). *Nova Rosiia, stara Malomoskoviia... Den, № 43, 13 berez., rezhym dostupu: <http://www.day.kiev.ua/224984#> (accessed 10.03.2022).*
11. Piliaiev, I. (2012). *Ukraina-2012: problema tsyvilizatsiinoho ta heopolitychnoho vyboru. Naukovyi visnyk Dyplomatychnoi akademii Ukrainy, Vyp. 18, DAU pry MZS Ukrainy, Kyiv.*
12. Rymarenko, Yu. (1995). *Natsionalnyi rozvii Ukrainy: problemy i perspektyvy. Yurinkom, Kyiv, 1995, 272 s.*
13. Skorokhod, O. (2016). *«Ne varto robyty z Bandery holovnoho natsionalnoho heroia v ukrainskii istorii», - istoryk Oleksandr Zaitsev, rezhym dostupu: http://censor.net.ua/resonance/392340/ne_varto_robiti_zbanderi_golovnoho_natsionalnogo_geroya_v_ukrainskyi_stor_storik_oleksandr_zaitsev (accessed 10.03.2022).*
14. Smit, E. (1994). *Natsionalna identychnist. Osnovy, Kyiv, 224 s.*